

MARIA BĂRBULESCU, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Constanța, 2001, 384 p. din care 50 p. imagini și planuri

Lucrarea de față se înscrie cu succes în aria sintezelor care completează imaginea Dobrogei romane. Ea contribuie fără îndoială la soluționarea sau problematizarea unor concepte și concepții noi și încearcă o revizuire a vechilor opinii.

Elaborată în patru capitole la care se adaugă o introducere istoriografică relativ la problema așezărilor rurale din Dobrogea romană în secolele I-III p.Chr. și apoi un inventar al descoperirilor din mediul rural din Dobrogea primelor secole ale erei creștine, lucrarea se

bazează pe un bogat material prezentat în ilustrațiile de la sfârșitul volumului.

Ca orice lucrare științifică de calitate are un rezumat într-o limbă de circulație internațională, respectiv în limba franceză, dar, din păcate, nu prezintă o listă de indici care, credem noi, s-ar fi dovedit foarte utilă în contextul în care termenii utilizați și locațiile diverse amintite ar fi trebuit identificate și pe această cale. Acest aspect nu întinează în nici un mod meritul lucrării în cauză, care se remarcă printr-o foarte documentată și completă abordare a tematicii propuse.

Capitolul întâi, *Organizarea administrativă*, face referire la unitățile juridico-administrative de pe teritoriul Dobrogei. Sunt prezentate sistematic zonele rurale ale orașelor grecești de pe litoral și apoi ale orașelor de tip roman de pe *limes*-ul dunărean al Dobrogei dar și cele două centre importante din centrul Dobrogei, Tropaeum Traiani și Ibida.

Pentru fiecare în parte se face o amănunțită radiografiere bazată pe izvoarele istorice, literare, pe izvoarele arheologice și numismatice, epigrafice, cu referiri bibliografice exhaustive și cu o conștiinciozitate a detaliilor demnă de invidiat.

Sunt puse în discuție numeroase probleme care nu cunoșc încă unanimitatea de opinii în rândul cercetătorilor, lăsând deschisă calea către noi ipoteze acolo unde este cazul sau corectând părerile învechite.

Pentru teritoriul histrian este din nou dezbătută problema hotărniciei consulului M. Laberius Maximus din 25 octombrie 100 p. Chr. care este pusă în legătură directă cu statutul probabil al acestei *civitas peregrina* și anume acela de *civitas stipendiaria*. Părerile lui V. Pârvan și P. Nicorescu sunt completate cu părerea mai recentă a lui Alexandru Avram, o părere, de altfel, foarte pertinentă.

Atât în *territorium civitatis Histriae*, cât și în unitatea administrativă autonomă *regio Histriae* care se regăsește în 5 inscripții, sunt consemnate satele, locuitorii lor, *veterani* et *cives Romani* alături de alți conlocuitori ca *Bessi consistentes* (în cazul *vicus Quintionis*) sau *Lai consistentes* (în *vicus Secundini*), cu magistrații care se găseau în fruntea lor (*magister vici* și *quaestores*).

În teritoriul propriu-zis al cetății, *χώρα*, sunt studiate, pe baza cercetărilor arheologice întreprinse și a lucrărilor avute la dispoziție, așezările rurale, cu precădere cele de la Fântânele, Cogealac, Istria (Carahasuf), Tariverde, Vadu.

În teritoriul Tomisului, *civitas libera et immunes*, care a căpătat titlul de Metropolă a Pontului Stâng, și despre a cărui hotărnicie nu cunoaștem mare lucru, sunt identificați numeroși *vici*, dovadă a unei intense vieți rurale și în districtul amintit ca și în cel precedent. *Vicus Muca...* avea o comunitate de *cives Romani et Lai consistentes*. În fruntea acesteia erau 2 *magistri*. *Vicus Scaptia* se adaugă unui *vicus Celeris* ipotetic plasat în teritoriul Tomisului. *Vicus Clementiani* sau *Clementianensis* este plasat la Mihail Kogălniceanu fără a avea însă certitudinea unei locații sigure. Veteranii sunt

întâlniți în acest teritoriu mai mult izolat decât în comunități organizate, cel puțin în actualul stadiu de cunoaștere a izvoarelor.

Autoarea încearcă, pe baza argumentelor științifice, geografice, istorico-arheologice și logice să traseze cu aproximație limitele teritoriului tomitan. Folosește pentru aceasta mai ales descoperirile arheologice edite, sau caută și prezintă într-un mod satisfăcător documente inedite.

Sunt consemnate cu precizie toate obiectele descoperite în fermele din zona rurală a cetății grecești, cu trimiteri pertinente la lucrări ce s-au ocupat în detaliu de acest subiect.

Pentru a se forma o opinie legată de bibliografia utilizată, consemnăm doar utilizarea pentru primul capitol a aproape 1400 de note.

Teritoriul callatian relevă aspecte strict economice, care confereau atât cetății cât și *χώρα* mai multe avantaje și o poziție privilegiată. Hotărnicia callatiană, păstrată în cinci fragmente, se pare că s-a făcut în timpul lui Traian. Autoarea trasează și în cazul acestui oraș limitele teritoriului său. Aici, în așezările rurale de la Costinești, Pescari, 23 August (*vicus Amlaidina*), dar și în alte zone sunt consemnate urmele arheologice care atestă o intensă și vastă locuire romană timpurie.

Despre teritoriul cetății grecești Argamum știm că se învecina cu teritoriul histrian, așa cum ne relatează hotărnicia Histriei de la anul 100 p. Chr., dar informațiile despre acest spațiu sunt destul de vagi iar cercetările în plină desfășurare.

După evocarea caracteristicilor administrative ale cetăților peregrine și ale așezărilor rurale din teritoriile lor sunt puse în discuție așezările romane cu statut preorășenesc sau municipal începând cu colțul de N-E al Dobrogei romane.

La Murighiol (probabil anticul Halmyris, consemnat ca un *vicus classicorum*) se găseau *cives Romani consistentes*, deci o comunitate de cetățeni romani așezați aici și organizați probabil după un sistem premunicipal. Alături de urmele romane evidente se întâlnesc și habitate autohtone stabile pe parcursul mai multor secole precum cel de la Enisala.

Teritoriul orașului Aegyssus, așezare consemnată și de poetul roman *Ovidius*, are un bogat material arheologic care nu face imposibilă descoperirea în viitor a unui statut de *municipium* pentru acest oraș. Totuși, asemănările care se pot face cu tipurile de comunități de pe *limes*-ul Dunării de Jos, de altfel duble comunități de *civitates* autohtone și *canabae/vici* romane a căror sinteză a dus la apariția orașelor de tip roman, face posibilă avansarea orașului *Aegyssus*.

Tot aici apare și un *dec(urio) ter(ri)torii A[eg(issensis)]* care demonstrează o organizare administrativă proprie a teritoriului.

Pentru Noviodunum situația a devenit oarecum clară după descoperirea la Dinogetia a inscripției care demonstrează că centrul *classis Flavia Moesica* era un

municipium. Și aici se poate consemna organizarea autonomă a teritoriului care era condus de *magistri, quinquennales, decuriones* și un *ordo*.

Se pot determina pe baza descoperirilor din așezările rurale din teritoriul acesta și faptul că numeroase așezări autohtone getice s-au transformat în *vici* care, pe lângă îndeletnicirile tradiționale au fost antrenate și în circuitul de valori materiale și spirituale romane.

Nu se fac referiri importante la teritoriul și cetatea Dinogetia. Pentru Arrubium se constată dualitatea de locuire consemnată în celelalte așezări dunărene. Trebuie făcută precizarea suplimentară că astfel de organizări urbane mai întâlnim și pe *limes*-ul renan fapt care ne determină să credem că era o formulă de integrare în lumea romană a autohtonilor caracteristică anumitor zone de importanță strategică deosebită pentru Imperiu.

Cel mai clar reiese acest tip de locuire în cetatea de la Troesmis, *municipium* care a avut un *territorium* care includea și *prata legionis* pentru legiunea ce o găzduia înainte de a căpăta statutul municipal (167 p.Chr.). Atât așezarea civilă locuită de *cives Romani Troesmi consistentes* cât și canabele de legiune aveau magistraturi separate cum demonstrează funcțiile deținute de *Licinius Clemens* și anume *q(uin)q(uennalis)*, *[c]anab(ensium) et dec(urio) Troes(ensium)*. Așezările rurale de aici sunt destul de consistente atât numeric dar și prin bogăția lor materială. Elementele getice nu sunt nici ele absente.

Trecând către Vest, este analizat teritoriul Ibidei (Slava Rusă). Destul de puțin explorate, atât cetatea cât și teritoriul aferent pot oferi câteva răspunsuri importante la unele probleme ce țin de organizarea rurală. Existența unui *vicus Novus* la Babadag, cu magistrații ce se găseau în fruntea sa mai necesită cercetări. Mai certă este plasarea unui *vicus Petra* la Camena, la 4 km de Slava.

Beroe, ca și Cius aveau fiecare un teritoriu separat în care este semnalată o locuire intensă.

La Carsium, o așezare getică mult anterioară venirii romanilor s-a descoperit o cantitate mare de material ceramic (cca. 40%) care coexistă cu cel roman. De altfel așezarea menționată s-a dovedit a fi un important centru militar, sediu al mai multor unități auxiliare și, probabil, chiar o *statio* a flotei dunărene. Materialul roman (60%) cuprindea obiecte de import, opaițe, monede.

Teritoriul capidavens mai trebuie cercetat, de asemenea, pentru a se emite concluzii certe. Oricum, centrul său, Capidava, se afla la răscrucea drumului ce urma Dunărea cu cel ce venea din Dacia, pe Valea Ialomitei, înspre Dobrogea. Statutul său juridic este controversat. *Territorium*-ul, care era condus de *quinquennales*, magistrați cu sarcini asemănătoare celor municipali, nu se cunoaște cât era de întins. *Vicus Ulmetum* este cel mai reprezentativ din acest teritoriu, aici locuind o importantă comunitate de *c(ives) R(omani) et Bessi consistentes*.

Sucidava a fost centrul mai multor unități auxiliare care au staționat în Dobrogea pe parcursul primelor secole ale erei creștine, fapt dovedit de atestarea consistentă a veteranilor.

Tropaeum Traiani, orașul care s-a ridicat la inițiativa împăratului Traian, promovat la statutul de *municipium* în momentul inaugurării sau poate mai târziu, dispunea de un *territorium* întins. Satele descoperite aici pe baza inscripțiilor ce amintesc de un *μαγιστράτος* sau a altor monumente ce atestă locuirea în comunități rurale nu pot fi însă delimitate cert în niște granițe fixe și precise. O atenție deosebită a fost acordată *civitas Ausdecensium*.

Pentru S-V Dobrogei, pe linia Dunării, remarcăm așezarea de la *Altinum* care, deși consemnată abia din secolul IV p. Chr. dispune de urme de locuire mult mai timpurii.

Și Sucidava (Izvoarele) beneficiază de un inventar imens în monede, fibule, statuete de bronz, plăci votive, reprezentări sculpturale și altele.

La Durostorum, devenit *Municipium Aurelium Durostorum* sub *Marcus Aurelius* sau *Caracalla* așezarea civilă și *canabae*-le demonstrează prin bogăția materialului găsit importanța centrului de producție, comercial și strategic.

Toate aceste așezări, fie ele grecești sau romane, dar care beneficiau de aportul consistent al elementelor getice autohtone, reflectă o viață deosebit de activă pe toate planurile, locuitorii de aici realizând în comun o civilizație romană sau romanizată prosperă, fără însă a vorbi de o reprimare totală a elementelor caracteristice populației neromane.

De altfel, populația rurală este tratată într-un capitol special, capitolul al II-lea.

După o trecere în revistă a izvoarelor literare ce au informații amănunțite sau doar sporadice despre autohtoni și celelalte populații conlocuitoare din viitoarea provincie Scythia Minor se face referire la monumentele epigrafice.

Ovidius, ca un cunoscător apropiat al realităților dobrogene de la începutul erei creștine, Strabon, geograful care a afirmat importanța Dunării și a Pontului pentru locuitorii zonelor riverane, dar și Pomponius Mela, Pliniu cel Bătrân, Ptolemeu reprezintă izvoare credibile în mare parte, dar care trebuie verificate și comparativ folosind alte categorii de izvoare care ne stau la dispoziție.

Inscripțiile sunt unele dintre cele mai obiective documente de care dispunem, pentru că reprezintă o sursă directă de informare. Autoarea face și o categorisire a acestor inscripții după repartizarea teritorială a locuitorilor și după perioadă.

Pentru fiecare teritoriu în parte, după schema tehnică întâlnită și în capitolul precedent, se tratează problema locuitorilor din teritoriile orașelor grecești și romane.

În teritoriul histrian romanii civili sau veterani organizați în *conventus civium Romanorum* conviețuiau cu *Bessi consistentes*, cu o situație juridică deosebită de cea a autohtonilor. Și în teritoriul tomitan se trec în revistă *nomina* întâlnite în inscripțiile din regiune cu toate corelațiile care se pot realiza pe această cale. Este

vorba aşadar de diferenţierile care se pot face între purtătorii de *tria nomina* care sunt cetăţeni romani cu certitudine dar poate şi cetăţeni latini aşa cum este demonstrat în literatura de specialitate (vezi Geza Alföldy, *Note sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'Empire romain*, în *Latomus*, XXV, 1, 1966, p. 37-57). Se pot emite ipoteze pe baza numelor şi în ceea ce priveşte apartenenţa categoriilor inferioare de locuitori, *peregrini* care nu au decât două nume, un *nomen* şi patronimul la genitiv. Numele greceşti ies mult mai bine în evidenţă ca şi cele ale comunităţii de *laei*. Demnă de menţionat este evocarea numelor compuse, semn al aculturaţiei. Sunt întâlnite astfel nume dacotracice, romano-tracice, greco-dacice şi greco-romane. În teritoriul callatian situaţia este un pic deosebită dat fiind faptul că inscripţiile de epocă romană sunt foarte puţine. Numele cetăţenilor sunt în special greceşti inspirate din istorie sau teofore (*Aelia Bendsi*).

În oraşele din N-E Dobrogei populaţia autohtonă este bine reprezentată încă din secolul I a. Chr.

Elementele romane, civile sau militare au în special *gentilia* imperiale precum *Claudius*, *Flavius*, *Aelius* dar şi *Valerius*, însă întâlnim şi persoane cu nume romane dar cu filiaţie greacă precum *Marcus Papirio Stratonis*.

În funcţie de prezenţa militară într-o zonă sau alta se poate consemna o înmulţire sau, dimpotrivă, o scădere a numărului de veterani.

Pentru oraşele de pe *limes* se consemnează o stratificare mai strictă în funcţie de poziţia acestora şi de rolul lor în zonă. Cele mai multe amănunte se cunosc de la Troesmis şi din teritoriul său. Este elocvent fie şi numărul de 160 de veterani ai legiunii V Macedonica cunoscuţi din inscripţii şi chiar dacă nu găsim decât în puţine cazuri locul de origine al acestora odată cu recrutarea locală care se aplica din secolul al II-lea devenea inutilă această precizare suplimentară despre un soldat. Se mai poate consemna prezenţa unui *vicus Carporum* în apropiere de Carsium ceea ce constituie o foarte interesantă dovadă a contactului pe care această populaţie dacică l-a avut cu Dobrogea. În teritoriul Sacidavei se observă diverse modificări ale antroponimelor ca aspect al procesului romanizator. Şi locuitorii teritoriului tropaeens sunt bine atestaţi în izvoare. În Sud-Vestul Dobrogei dominaţia romană se pare că nu a modificat radical componenţa etnică a ţinutului date fiind numeroasele mărturii indigene. În plus, un rol în romanizarea regiunii l-a avut legiunea XI Claudia care avea o rază de acţiune şi o influenţă deosebite.

În capitolul al III-lea este abordată viaţa economică a Dobrogei în perioada Principatului. În acest scop sunt prezentate condiţiile geografice în legătură directă cu clima şi solurile pe care aveau loc procesele agricole. În funcţie de acestea se pot stabili tipul de vegetaţie ca şi procesele tehnologice care se impuneau în cultivarea plantelor.

Izvoarele literare constituie pentru autoarea principala sursă de informare pentru teritoriile cetăţilor din Dobrogea.

Aspecte ale problemei agrare sunt identificate şi din izvoarele epigrafice. Se pun în legătură în mod constructiv problemele politice şi de strategie regională cu utilitatea economică a zonei, ceea ce ni se pare absolut normal deoarece destinaţia unei provincii are strânsă legătură cu structura sa administrativ-juridică şi se aplică o tactică deosebită de la caz la caz din partea autorităţii centrale, după specificul local. Se emite chiar ipoteza, care nouă ni se pare foarte avizată şi realistă, că Dobrogea nu poate fi considerată un grânar cu toate că în unele zone, precum în teritoriul Callatisului, producţiile obţinute trebuie să fi fost apreciable.

Se face în continuare un foarte amănunţit inventar al obiectelor folosite în agricultură (pluguri, săpăligi, coşoare, cuţite, coase, instrumente de prelucrare a strugurilor, vehicule mici pentru transportul produselor).

Parcimonia informaţiilor izvoarelor despre relaţiile agrare în cetăţile vest pontice conduce spre o privire comparativă cu metropolele Greciei. Se presupune, aşadar, folosirea mâinii de lucru semidependente provenită din rândul indigenilor. Proprietăţile asupra solului variau în funcţie de statutul juridic al cetăţilor şi al locuitorilor acestora.

Pietrele de hotar reprezintă repere importante ale vieţii rurale. *Termini* marchează şi delimitează proprietăţile particulare.

Despre sclavi nu se ştiu prea multe dar se pare că nici aici, ca în tot Orientul Imperiului, nu au jucat un rol hotărâtor. Autoarea nu insistă prea mult asupra comerţului şi a organizării financiare a Dobrogei şi trece la examinarea circulaţiei monetare în aşezările rurale din Dobrogea romană (secolele I-III p. Chr.).

O foarte interesantă şi utilă catalogare a monedelor din aşezările rurale este făcută în acest subcapitol care actualizează rezultatele cercetărilor arheologice făcute în ultima vreme. Sunt prezentate tabele cu împăratul în timpul căruia s-a emis respectiva monedă sau lot de monede, locul descoperirii, tipul monedei, numărul acestora.

După realizarea unui centralizator de monede romane ni se prezintă şi monedele imperiale greceşti

În finalul listelor se consemnează localităţile rurale unde s-au făcut descoperirile monetare izolate din secolele I-III p. Chr.

Se constată, conform tabelor şi a listelor prezentate, o intensă circulaţie bănească în mediul civil şi pe pieţele locale fapt care certifică înflorirea economică în satele dobrogene.

Oricum şi perioada consemnată cunoaşte fluctuaţii. Mai precis se remarcă 4 faze de evoluţie. Prima (14 p. Chr.-96 p. Chr.) are în vedere împăraţii Iulio-Claudieni şi Flavieni, cea de-a doua (96 p. Chr.-192 p. Chr.) corespunde Antoninilor, a treia împăraţilor Severi

(193 p.Chr.–235 p.Chr.) pentru ca în cea de-a patra să fie reprezentată împărații anarhiei militare.

În prima etapă se constată că viața economică de tip roman era încă modestă, în a doua prosperitatea de la nivelul întregului Imperiu s-a regăsit și în Dobrogea unde se constată un salt cantitativ în ceea ce privește monedele.

Se încearcă totodată surprinderea cât mai obiectivă a sincopelor din desfășurarea normală a vieții provinciei precum invazia cōstobocilor care cauzează o scădere a indicelui de penetrare monetară în timpul lui *Marcus Aurelius* și *Commodus*.

Etapă a treia este marcată de o inflație monetară care se regăsește în creșterea indicelui de penetrație dar are loc un recul economic descifrat din calitatea inferioară a monedelor.

Etapă a patra, scurtă dar agitată, corespunde unei decăderi evidente a vieții economice. Scăderile de volum dar și a ritmului de emisie reflectă o slabă circulație.

Pentru fiecare perioadă se calculează procentual tipurile de monede și se fac constatări cu privire la preponderența unuia sau a altuia.

Pe baza acestor constatări ale fluctuației monetare se poate diagnostica cu o precizie mai mare situația economică a teritoriului dobrogean în intervalul de timp dorit.

Capitolul al IV-lea este consacrat vieții spirituale care se desfășoară în limitele teritoriilor rurale dobrogene. Se surprinde aici forța de pătrundere a unor culte în strânsă relație cu trăsături ale receptorilor acestora, la care se urmărește statutul social, ocupații, diversitate etnică. Pe baza izvoarelor disponibile sunt prezentate principalele divinități care sunt adorate și se realizează o analiză a celor care ridicau monumente în cinstea zeilor adorați. Atât persoane fizice, dar mai ales reprezentanți ai puterii locale dar și colectivități întregi puteau contribui la monumentele prin care se aduceau mulțumiri sau se cereau favoruri de la diversele zeități din panteonul personal sau oficial.

Triada capitolină este foarte bine reprezentată și în așezările rurale, urmată fiind de *Silvanus* care avea și colegii de închinători. *Diana*, *Dionysos*, *Nymphae-le*, *Epona*, *Hercules* sunt de asemenea reprezentate. Dar și *Mars*, *Hygia* ca și *Nemesis* contribuie la întregirea imaginii spirituale romane în zonă.

Culte orientale cunosc, de asemenea, o răspândire semnificativă în contextul intensificării legăturilor cu Orientul prin staționarea unor negustori orientali dar și a soldaților din această zonă a Imperiului. *Cybelă*, *Attis*, *Jupiter Dolichenus* dar și *Mithras* sunt cele mai răspândite divinități din acest areal spiritual.

Divinitățile prezentate dar și altele mult mai puțin reprezentative pentru regiune și epocă s-au mulat pe credințele indigene. Dintre zeii locali cel mai bine

reprezentat este Cavalerul trac. Această zeităte evocată pe altarele votive și funerare de la *Tomis*, *Callatis*, *Tropaeum Traiani* dar și în teritoriile acestora a avut o răspândire semnificativă în epocă.

Autoarea încearcă și o interpretare a diferitelor sincretisme care au avut loc între varietatea de divinități de aici. Expresie a unui cult sincretic se detașează Cavalerii Danubieni care probează sinteza dintre elementele locale cu particularisme ale unor divinități ca *Mithras*, *Cybelă* sau *Dioscurii*.

Se concluzionează în final că orientarea preponderentă a populației dobrogene din mediul rural este către sfera greco-romană.

Partea finală, consacrată concluziilor pune în discuție problema romanizării. În cele 46 de unități administrative rurale, majoritatea organizate în *vici*, unele în *κωμαί*, dar și 2 *pyrgoi*, 2 *turres* și 4 așezări cu statut neprecizat se observă clar intențiile autorităților romane de a realiza o structură administrativă durabilă, profund romanizată, fapt de altfel necontestat de nici o parte a istoriografiei noastre.

Au fost așadar identificate pentru perioada Principatului 2 mari etape în organizarea administrativă a teritoriilor rurale: prima când existau doar cetățile peregrine și centrele militare (autonome față de autoritatea castrelor) și a doua, de la *Marcus Aurelius* când se adaugă acestora teritoriile municipale.

În prima etapă are loc o colonizare militară a provinciei *Moesia Inferior*. *Conventus* de cetățeni romani din teritoriile orașelor grecești și romane demonstrează gradul de răspândire a elementelor romane. Nu trebuie omise nici elementele autohtone care se păstrează în mare parte dar care se adaptează noilor condiții etnico-sociale, economice și spirituale.

Este vorba, prin urmare, de o sinteză care a antrenat elemente de administrație, civilizație, credințe și limbă în special romane dar și grecești, autohtone, orientale.

Un tabel cu evidența descoperirilor din mediul rural din Dobrogea romană are o utilitate recunoscută pentru că ajută la identificarea facilă a localităților care au constituit centre de răspândire a romanității.

În final este sintetizat conținutul cărții într-un rezumat în limba franceză. Imaginile cu monumentele descoperite în zonele vizate, tipuri ceramice și planuri însoțesc de asemenea lucrarea.

Se realizează așadar prin această lucrare o nouă și pertinentă sinteză a perioadei romane în Dobrogea care nu poate fi decât benefică specialistului în special dar și tuturor celor care sunt dornici de a se iniția în descoperirea unei zone și a unei epoci fascinante și incitante.

DAN APARASCHIVEI